

Arap Edebiyatında Şiirsel Tarih Düşürme Sanatı ve Siirt Nezdinde Bazı Örnekleri

The Art of Poetic Chronogram in Arabic Literature and Some Examples from Siirt

Sedat AKAY

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Arapça Mütercim ve Tercümanlık Bölümü

Assistant Professor, Siirt University, School of Foreign Languages, Translation and Interpreting (Arabic) Siirt, Turkey

sedatakay56@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2210-7696>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 25 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2022

Sayı / Issue: 28 Sayfa / Pages: 266-283

Atıf / Cite as: Akay, Sedat. "Arap Edebiyatında Şiirsel Tarih Düşürme Sanatı ve Siirt Nezdinde Bazı Örnekleri [The Art of Poetic Chronogram in Arabic Literature and Some Examples from Siirt]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 28 (June 2022), 266-283. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1094068>

Etik Beyanı / Ethics Declaration: Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiştir. Makale etik izin gerektirmeyen bir çalışma olup en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir./ In this article, the principles of scientific research and publication ethics are respected. The article is a study that does not require ethical permission. It has been reviewed by at least two referees and was confirmed that it did not contain plagiarism.

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Özet

Tarih düşürme, önem atfedilen veya dikkat çeken bir hadisenin meydana geliş tarihini göstermek amacıyla ebced hesabını kullanarak bir mısra, beyit, kıt'a veya gazel söyleme sanatıdır. Söz konusu sanat; doğum, ölüm, tayin, bir görevden azledilme, sünnet, evlenme, bir takım mühim yapıların inşası, onarımı, savaş ve barış gibi hayatın hemen her alanında kullanılmıştır. Arap alfabesi ile kaleme alınan edebî metinlerde zaman zaman harflerin ifade ettiği seslerden veya kelimelerin anlamlarından ziyade rakamsal değerlerine vurgu yapılmıştır. Bu tür şiirlerin en önemli özelliklerinden birisi de kaleme alındıkları dönemdeki mühim bir olayın tarihini kaydetmesi veya tarihçiler tarafından kaydedilmiş bir hadisenin tarihini tescil etmesidir. Harf ile rakamların birlikte raks ettikleri estetik sunum eşliğinde icra edilen bu sanatta, harflerin ebced hesabına göre sayısal değerleri hesaplanarak bir olayın tarihini verecek biçimde, maharet ve ustalık gerektiren bir kelime veya mısra söylenir. Belâgat ilminde bedî' sanatları arasında zikredilen tarih düşürme sanatı ile ilgili manzumelerde ebced hesabının yanında anlam, vezin ve kafiye gibi unsurlara da dikkat edilmesi gerektiği için yoğun bir zihinsel çabayı gerektirmektedir. Klasik Arap edebiyatı harf mühendisliği ve söz mimarisi denilebilecek tarih düşürme sanatı ile ilgili ürünler bakımından oldukça zengindir. Şahsî veya genel kütüphanelerde, cami, medrese, minare levhalarında, her biri bir sanat galerisini andıran kabristanlarda bulunan mezar şâhidelerinde, saraydan başlayarak kervansaray, han, hamam ve konakların girişlerinde sıklıkla rastlayabileceğimiz bu eserler, derin bir birikim ile birlikte maharet sahibi bir şairin dil fırçası eşliğinde, rakam ve harflerin el ele vererek ortaya çıkardığı anlam tablosu özelliğini taşıdığı gibi tarihî bir belge hüviyetini de taşımaktadır. Yazılış sebebine bağlı olarak söz konusu şiirler öncelikle sedaları kubbeleri süsleyen gazelhanlar ya da çığlıkları matem çadırında yankılanan mersiyehanlar tarafından gönüllere işlenmiş, daha sonra harflerin bestekârı ve kelimelerin mimarı hattatlar tarafından kâğıda nakşedilmiş ve nihâyet taşları dantel gibi işleyen hakkâklarca mermere veya taşlara kazınmak suretiyle gelecek asırlara miras bırakılmıştır. İslâmî ilimlerin her alanında telif, tercüme, şerh ve haşiye türünde eser üreten Siirtli âlim, edip ve şairler bahse konu mirasa ilgisiz kalmamış ve "sayısal şiir" olarak da adlandırabileceğimiz bu alanda da çeşitli vesilelerle manzum eserler kaleme almışlardır. Yaşadıkları toplumu ve dönemi etkileyen önemli olayları, imar ve inşaa faaliyetlerini, devrin önde gelen şahsiyetlerinden birisinin ölümü ve birçok konuyu şiirlerine aktarmak suretiyle tarihî vesika kıymetindeki edebî eserleri gelecek nesillere armağan etmişlerdir. Çalışmamızda öncelikle tarih düşürme sanatının tanımı, özellikleri, edebî çehresinin yanı sıra tarih açısından önemi üzerinde durulacak, Arap alfabesindeki harflere verilen rakamsal değerleri ifade eden "ebced hesabı" ve özellikleri ile ebced hesabına dayanarak yazılan manzumelerde dikkat edilmesi gereken başlıca hususlara dair genel bir çerçeve çizilecektir. İkinci bölümde ise tarih düşürme ile ilgili şiirlerin etrafında döndüğü başlıca konular ve kullanım alanlarına dair bilgiler verildikten sonra Osmanlı Devleti zamanında dünyaya gelmiş Siirtli âlim, edip ve şairlerin söz konusu alanda verdikleri ve halen keşfedilmeyi beklemekte olan eserlerinden örnekler aktarılacak suretiyle konu detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Arap Edebiyatı, Tarih, Ebced, Siirt, Şiirsel Tarih.

Abstract

A chronogram in the form of poetry is the art of writing a verse, a couplet, a stanza, or a ghazal using the gematria to show the date of an important or notable event. The art in question has been used in almost all areas of life such as birth, death, appointment, dismissal from a duty, circumcision, marriage, construction of some important structures, their repairment, war, and peace. In literary works created with the Arabic alphabet, sometimes emphasis was placed on their numerical value, rather than on the sound expressed by letters or the meaning of words. One of the most important features of such poems is that it records the history of an important event in the period when they were written or confirms the history of an event recorded by historians. In this art, a word or verse that requires dexterity and mastery is expressed in a way that gives the date of an event by calculating the numerical values of the letters according to the gematria. It requires intense mental effort, as elements such as meaning, measure, and rhyme should also be paid attention to besides the gematria in the chronogrammatic poems, which are mentioned among the *bedi'* arts in the science of rhetoric. In classical Arabic literature, art products related to chronogrammatic, which can be called letter engineering and word architecture, have quite interesting examples. These artifacts, which we can often come across in private or public libraries, mosques, madrasahs, on minaret signboards, tombstones, and at the entrances of caravanserais, inns, baths, mansions, and palaces, carry the identity of a historical document along with the feature of a semantic table created by a skillful poet. Depending on the reason for writing, the poems in question were first expressed orally by ghazal citers or mourners, then engraved on paper by calligraphers, and finally engraved on marble or stones by the etchers and were handed down to the centuries to come. Scholars, writers, and poets from Siirt who produce works of compilation, translation, commentary, and annotation in every field of Islamic sciences did not remain indifferent to the heritage in question and wrote poetic works on various occasions in this field, which we can also call "numerical poetry". They gifted literary works that are valuable as historical documents to future generations by transferring many subjects such as important events affecting the society and period in which they lived, zoning and construction activities, death of prominent figures of the era. In our study, first of all, we will focus on the definition of the art of chronogrammatic, its features, its literary face, as well as its importance in terms of history, then a general framework will be drawn about the "gematria calculations", which expresses the numerical values given to the letters in the Arabic alphabet, and its features and the main points to be considered in the poems written based on the gematria. In the second part, after giving information about the main topics and usage areas of the chronogrammatic poems, the subject will be discussed in detail by giving examples from the works of scholars, writers, and poets from Siirt who were born in the age of Ottoman Empire.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Arabic Literature, History, Gematria, Siirt, Poetic History.

Giriş

Tarih düşürme, önem verilen ya da dikkat çeken bir olayın tarihini göstermek üzere, ebced hesabıyla bir cümle, bir mısra ya da beyit söyleme sanatıdır.¹ Bu tür şiirlerin en mühim yönü nazmedildikleri dönemdeki önemli bir olayın tarihini tescil etmesi veya tarihçilerce kaydedilmiş bir olayın tarihini doğrulamasıdır. Dil malzemesinin matematik ile birlikte estetik sunumuyla icra edilen bu sanatta, bir olayın tarihini verecek şekilde ustalıkla bir kelime veya mısra söylenir. Daha sonra bu kelime veya mısrayı oluşturan harflerin ebced hesabına göre rakamsal değerleri hesaplanarak o olayın tarihi ortaya konulur. Söz konusu hesaba göre harfler; ا ب ج د ه و ز ح ط ي ك ل م ن /ebced, هوز /hevvez, حطى /huttî, كلمن /kelemen, سعفص /sa'fes, قرشت /karaşat, نخذ /sehaz ve ضغط /dazığ sözcüklerinde yer alan harflerden oluşmakta ve buna göre sıralanmaktadır. Ebced elifbâsı adı verilen bu sistemde harflerin Arap alfabesindeki sıralaması değil sayısal değerleri esas alınmıştır. Rakamsal karşılıkları harften ibaret olan bu hesaba “hisâbu'l-cumel / cümlelerin hesabı” denmektedir.² Ebced hesabında kullanılan harflerin sayısal karşılıkları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Ebced harflerinin sayı değeri

كلمن			حطى			هوز			ا ب ج د				
ن	م	ل	ك	ى	ط	ح	ز	و	ه	د	ج	ب	ا
50	40	30	20	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1

ضغط			نخذ			قرشت			سعفص				
غ	ظ	ض	ذ	خ	ث	ت	ش	ر	ق	ص	ف	ع	س
1000	900	800	700	600	500	400	300	200	100	90	80	70	60

Arap edebiyatında tarih düşürme şiire dayandığı için “*et-Târîhu’ş-şî’rî / şiirle tarih*” olarak adlandırılmakta veya harf hesabına dayandığı için “*et-Târîhu’l-harfî / harf ile tarih*”

1 Kenan Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri ya da Şiirle Tarih Düşürme”, Şarkiyat Mecmuası 25/2 (2014), 88; Turgut Karabey, “Tarih Düşürme Geleneği”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/80.

2 Şeyh Emîn Bekrî, *Muâla’ât fi’ş-şî’ri’l-Memlûkî ve’l-Osmânî*, (Beyrut: Dâru’l-ilm li’l-Melâyîn, 4. Basım, 1986), 169-170; Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri”, 88; Mehmet Elaldı, “Bursalı İbrahim Râzî Divanı’ndaki Tarih Manzumeleri”, *İstem* 17/34 (2019), 386; M. A. Y. Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, (İstanbul: Bilimevi, 2. Basım, 2001), 271.

şeklinde isimlendirilmektedir. Öte yandan bu sanata Türk edebiyatında “*tarih düşürme, tarih koyma, tarih çekme ve tarihlemek*”; tarih düşürene de “*tarihçi/müverrih*” denmektedir.³

1. Tarih Düşürme Sanatı

Belâgat kitaplarında bedî’ sanatları arasında sayılan tarih düşürme ürünlerinde ebced hesabının yanı sıra vezin, kafiye ve anlam gibi unsurlar da önemli olup yoğun bir zihnî mesaiyi gerektirmektedir. Bu doğrultuda şair önce ebced hesabını kullanarak hadisenin vuku bulduğu yılı gösterecek şekilde bir mısra yazar, ardından tarihini düşürdüğü olay ve bu olayla ilgili şahıs adları yanında gerekli remiz ve mazmunları zikrederek şiirini tamamlar.⁴

Şiirle tarih düşürme sanatında ebced hesabı ortaya konurken dikkat edilmesi gereken başlıca hususlar şunlardır:

a. Tarihin zikredileceği kelimelere geçmeden önce: “*أَرَّحَ*”, “*يُؤَرِّخُ*”, “*مُؤَرِّحًا*”, “*تَارِيحِهِ*” gibi “*tarihlendirme*” manası taşıyan kelimelerden birinin bulunması ve bu kelimelerden sonra tarih hesaplanırken dikkate alınmaması gereken bir kelimeye yer verilmişse şair tarafından buna işaret edilmelidir.

b. Harflerin rakamsal değerleri ortaya konurken harflerin telaffuzları değil yazılışları esas alınmalıdır. Örneğin “*سَلَمَى*” kelimesindeki elif-i maksure / / elif değil / / yâ olarak kabul edilmeli ve böylece zikredilen kelimenin ebced hesabı yapılmalıdır.

c. Arapçada bulunmayan ve Farsçadan alınarak Osmanlıcada kullanılan: “*پ*”, “*ج*”, “*ز*”, “*گ*” harfleri rakamsal değerleri açısından sırasıyla; “*ب*”, “*ج*”, “*ز*”, “*ك*” harflerine eşit sayılmalıdır.

d. Hesaplama esnasında, “*الفتاة*” kelimesindeki gibi müenneslik tâ’sının, / / açık tâ; uzun okunan harflerin tek harf; vasl hemzesinin, okunmamasına rağmen / / elif; fethalı tenviden sonra yazılan / / elif’in yine / / elif; “*الصَّلَاةُ*” kelimesindeki / / vav harfinin, yazıldığı gibi / / vav; “*عَمْرُو*” kelimesindeki / / vav’ın da yine / / vav olarak kabul edilmesi; “*أَوْلِيَاكَ*”

³ Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri”, 89; Turgut Karabey, “Tarih Düşürme Geleneği”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/80.

⁴ Karabey, “Tarih Düşürme Geleneği”, 40/80.

kelimesindeki, و/ vav ile “جُزء” veya “أجزاء” kelimelerinde olduğu gibi herhangi bir harf üzerinde yer almayan ء/ hemze'nin ise hesaba katılmaması gerekir.

e. “أَرَحْتُ”, “أَرَحْنَا”, “يُورِخُهُ”, “تاريخه”, “مؤرخين” vb. kelimelerde olduğu gibi “أَرَحٌ” kelimesine doğrudan bitişmiş (muttasıl) zamirler sayısal açıdan değerlendirilmediği halde “أَرَحْتُ به”, “أَرَحْنَا له” gibi yerlerde ise herhangi bir sebeple bu kelimedenden ayrı yazılmış ise hesaba dahil edilmelidir. Ayrıca zikredilen örneklerde yer alan “به”, “له” kelimelerindeki harfler sayılmalı ve “أَرَحُوا” gibi tarihlendirmenin bulunduğu ifadelerle bitişen /elif ve و/vav harflerinin sayısal değerleri hesaplanmalıdır.

f. “الله” lafzı haricindeki şeddeli harfler tek harf olarak kabul edilmelidir.

g. “أَرَحٌ”, “مُورِخًا”, “تاريخه” vb. kelimelerden sonra gelen ve olayın tarihini ifade eden cümle veya kelimenin sadece ilgili beyti tamamlama amacıyla getirilmemesine ve şiirin diğer kısımlarıyla anlamca bir bütünlük içinde olmasına dikkat edilmelidir.

h. Tarih birden fazla beyitte değil şiirin son beytinde -özellikle- acuz kısmında bulunmalıdır. Ayrıca dikkat çekilmek istenen tarihin acuz kısmında mümkün olduğu kadar kısa bir cümle veya kelime hâlinde yazılmasına özen gösterilmelidir.

j. Tarih düşürülürken kullanılan kelime yahut cümlenin anlaşılır, garabetten uzak ve edebî bir nükteye sahip olması, mümkünse hakkında tarih düşürülen olayı, varlığı veya kişiyi çağrıştıracak bir ipucuna yer vermesi ihmal edilmemelidir.⁵

2. Tarih Düşürme Şiirlerinin Kullanım Alanları ve Siirt Ulemasından Örnekler

Tarih düşürme doğum, sünnet, evlenme, ölüm, padişahın tahta çıkışı, tayin, bir görevden azledilme, mimari yapı, yapıların onarımı, sefer, barış, zafer ve anlaşma gibi hayatın hemen her alanına nüfuz etmiştir. Bu bağlamda cami, minare, çeşme, mezar taşları, saray, han, hamam ya da tarihi yapıların üzerinde tarih düşürülmüş mısraların yer aldığı söylenebilir.⁶ Bahsi geçen bu önemli olay ve olgular âlimlerin ve şairlerin düşürdüğü tarihler aracılığıyla kayıt altına alınarak geleceğe intikal ettirilmiştir. Siirtli birçok âlim ve şair de

⁵ Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri”, 89-90; Bekrî, *Muâla'ât*, 170.

⁶ Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri”, 89; Karabey, “Tarih Düşürme Geleneği”, 40/80; Serhan Alkan İspirli, “Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Geleneği”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*/14 (2000), 80; Mehmet Nuri Çınarcı, “Mecmû'atü't-terâcim Tezkiresinde Bulunan Tarih Manzumeleri”, *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 6/11 (Aralık 2020), 97.

çeşitli vesilelerle söz konusu alanda dikkat çekici eserler vermişlerdir. Onların bu doğrultuda kaleme aldıkları eserlerin şu konular etrafında toplandığı söylenebilir:

2.1. Vefatlar

Devlet ricâlinin, mevki sahibi kimselerin, sevilen bir dost veya akraba ile devrin önde gelen şahsiyetlerinden birinin vefatı tarih düşürülen olayların başında gelmektedir. Onların vefatları sebebiyle vücuda getirilen şiirlerde şairin muhayyilesine göre harfler karalar bağlayarak taziye evinde yan yana oturdukları rakamlar vasıtasıyla yürekleri dağlayan hüznünlü bir sayha veya teselli edici nevhalar/ağıtlarla tarihi ilan eder.

Siirt'in meşhur âlimlerinden Molla Halil es-Siirdî'nin (öl. 1843) torunu Molla Hamit Efendi'nin (öl. 1936) Rusya'da şehit düşen Nasrettin bin Molla Hüseyin el-Abbasî için yazdığı/düşürdüğü tarih şu şekildedir:

غريباً بتا القبرِ و ضيفَ إلهنا	قضى الله نصرالدين أن صيرت ساكننا
فَسَقَاتَكَ أَقْدَارُ الْحَكِيمِ إِلَى هُنَا	تَغَرَّبْتُ مِنْ اسْعِرْدَ لِلْعَلْمِ طَالِبَا
مَلَأَتِ الْقُلُوبَ بِالتَّأْسِفِ وَ العنَا	بِمَنْعَاكَ أَبَكَيْتِ الْعَيُونَ دَمَاءً وَ قَد
وَ أَنْسَهُ وَاجْعَلُهُ بِفَضْلِكَ آمِنَا	أَيَا رَتْنَا أَحْفِفُ بِالْمَرَا حِمِ قَبْرَهُ
"نزلت مكانا فيه أصبحت بالمنى"	وَ قَد قُلْتُ فِي تَارِيخِهِ مَتَفَجَّلا

Ey Nasrettin gurbet elde mesken tuttun bu kabri

Takdir-i Huda böyle, oldun Tanrı misafiri

İlim talebiyle Siirt'ten göçtün yabana

Allah'ın hikmetidir sevk etti o mekâna

Vefatınla kan ağladı bütün gözler

Gönülleri dağladı hüznün ve keder

Ey Rabbim, kuşat mezarını rahmetinle

Emin kıl azaptan, yoldaş ol kereminle

Uğur sayarak ses verdim tarihine

Bir menzile varıp erdin dileğine

Son mısra olan "نزلت مكانا فيه أصبحت بالمنى" cümlesindeki harfler ebced hesabıyla

1328/1910 tarihini vermektedir.⁷

⁷ Hamid b. Mustafa, *Divan* (Hasip Durceylan Kitaplığı), 16a.

Molla Hamit Efendi'nin vefatına, oğlu Molla Abdurrakip tarafından yazılan ve aynı zamanda mezar kitabesine işlenen şiir ve tercümesi şu şekildedir:

قد كُنْتَ فِي الْإِسْلَامِ رَكْنًا شَاخِحًا به يُسْتَعَانُ وَ فِي الْعُلُومِ إِمَامًا
فَتَحِيَّةُ الْمَوْلَى الْكَرِيمِ السَّرْمَدِ يَا حَامِدُ تُقْرَى عَلَيْكَ سَلَامًا
نَادَتْكَ حَوْرٌ فِي الْخِيَامِ وَ أَرْحَتْ "بُشْرَى لَقَدْ حَزَتْ الْمُنَى إِنْعَامًا"

Yüce bir sütun idin din-i İslam'da

Medet istenen önder, cümle ulûmda

Yüce Mevlâ'nun rahmeti selam ile

Yağsın ebedî lütfu devam ile

Huri seslendi cennetten, söyleyip tarihini

Sana müjde! Erdin işte, al sana dileğini

Son mısra olan "بُشْرَى لَقَدْ حَزَتْ الْمُنَى إِنْعَامًا" cümlesindeki harfler ebce hesabıyla 1355/1936 tarihini vermektedir.⁸

Şeyh Süleyman el-Halidî'nin (Yüksek) Siirt'in önde gelen mutasavvıflarından Şeyh Muhammed el-Hazin Efendi'nin torunu Şeyh Muhammed Abdülbaki için yazdığı şiir ise bir başka örnek olarak zikredilebilir.

إِنَّ الْوَفَىَّ مُحَمَّدَ الْبَاقِي هُوَ نَجَلُ الْقُطْبِ الْعَارِفِينَ فَخِرَالدِّينِ
قَدْ كَانَ رَكْنًا فِي الْعُلُومِ وَالصَّلَاحِ وَكَانَ مِنْ أَحْفَادِ شَيْخِنَا الْحَزِينِ
لَقَدْ تَوَفَى سَنَةَ الْأَلْفِ مَعَ حَسَابِ شَيْنٍ ثُمَّ جِيمٍ ثُمَّ سَيْنٍ

Ariflerin kutbu Şeyh Fahreddin oğlu

Muhammed Baki'dir tanıyın onu

Cümle ulum ve ehliyetin sütunu

Şeyhü'l-Hazin'in sevgili torunu

Vefat tarihi için topla bini

Şin ile cim'le sonra ekle sin'i

Bu şiirde düşürülen tarih beytin tamamına yayılmış olup kelimelerden ziyade yazarının zikrettiği harflerin toplamından oluşmaktadır.⁹

(Elf /1000+ Şin/300+Cim/3+ Sin/60=1363)

⁸ Sedat Akay, *Belgelerle Siirt'in Manevi Dinamikleri, Âlimleri ve Eserleri*, ed. Abdurrezzak Çelik (Siirt: Siirt Birlik Gazetecilik ve Matbaacılık 2020), 81.

⁹ Süleyman Yüksek, *Divan* (İdris İğrek şahsi kitaplığı), 50a.

2.2. Cami ve Minare Gibi Dinî Yapıların İnşası veya Tamiri

Anadolu'daki pek çok cami ve minarenin kitabesinde inşa tarihi açıkça belirtilebildiği¹⁰ gibi bazen de tarih düşürme yolu ile bu bilgiye işaret edilmiştir. Genellikle dönemin idarecileri, eşrafı veya hayırseverleri tarafından yapılan cami ve minare gibi dinî yapıların inşası veya tamiri, şairler tarafından tarih düşürülen konuların başında gelmektedir. Dinî yapılar için yazılan şiirlerde “nun” ters çevrilip kubbe hâlini alır, harfler “elif” minaresinin merdivenlerini sayarak şerefede tarih müezzinliği yapar.

Şeyh Celaleddin (Kardeş) Efendi'nin (öl. 1973) Şeyh Cerrah Camii minaresinin inşasına düşürdüğü tarih şu şekildedir:

أَحْسِنُ بِشَأْنِ مَنَارَةٍ قَدْ شُيِّدَتْ لِيُنْشَأَ فِيهَا الدِّينَ دِينَ مُحَمَّدٍ
يَزْهَوُ بِمَادَّتْهَا حَسَنَ نِظَامِهَا وَ عَلاهَا كُلَّ مَوْدَّنٍ وَ مُمَجَّدٍ
هِيَ آيَةُ الدِّينِ وَ رَأْيُهُ الَّتِي مِنْهَا اسْتَنَارَ قَلْبُ كُلِّ مَوْحَدٍ
وَ لَهَا جَلَالُ الدِّينِ أَرْخَ: "إِنَّهُ بِكَمَالِهَا كَمُلَ نِظَامُ الْمَسْجِدِ"

Ne güzeldir inşa edilen bu minaresi

Yankılansın diye Muhammedî dinin nağmesi

Cümle müezzin ve zâkirlerin iftihar ettiği

Ne güzeldir şekli, tertibi, yüceliği

Dinin alameti ve dalgalanan bayrağıdır

Muvahhitlerin kalbi onunla nurlanır

Celaleddin tarih eyledi bu nazmı

Kemal'ıyla kâmil oldu, mescidin nizamı¹¹

Son mısra olan “إِنَّهُ بِكَمَالِهَا كَمُلَ نِظَامُ الْمَسْجِدِ” cümlesindeki harfler 1374/1954 tarihini göstermektedir.¹²

Siirt'in önde gelen âlimlerinden Molla Hamit Efendi (öl. 1936), Hıdırlı-ahdar Camii'nin Halil Hulki (Aydın) Efendi (öl. 1940) tarafından yenilenen minaresi için düştüğü tarih şöyledir:

مَنَارَةُ سَرِّتِ النَّاسِ بِمَنْظَرِهَا غَدَتْ بِبَهْجَتِهَا الْأَيَّامُ تَفْتَحِرُ

¹⁰ Anadolu'da pek çok cami ve minarenin kitabesinde inşa tarihleri açıkça yazılmıştır. Örnek için bk. Orhan Oğuz – Emin Cengiz, “Karaman”da Bulunan Eski Mimari Yapıların Kitabe ve Süslemelerinde Kullanılan Arapça Yazılar Üzerine Bir İnceleme”, *Karaman Araştırmaları II*, ed. Hüseyin Muşmal vd., (Konya: Palet Yayınları, 2019), 141,144,145.

¹¹ Son beyitteki Celaleddin, Şeyh Celaleddin Kardeş; Kemal ise cami müezzininin adıdır.

¹² Akay, *Belgelerle Siirt'in Manevi Dinamikleri*, 168.

بُشْرَى لِمَنْ قَدْ سَعَى اللَّهُ مَجْتَهِدًا
فِيهَا فَيَا فَوْزَهُ يَا حَبْدًا الْأَنْزُ
نَادَى الْهَوَاتِفُ تَبْرِيكََا مَوْزَحَةً
"وَالْأَجْرُ لِلْسَّعَى عِنْدَ اللَّهِ مَعْتَبَرٌ"

Göreni mesrur eden acip bir minare

Devran iftihar eder eşsiz görkemiyle

Allah için uğraşana verelim müjdeler

Bu ne güzel kazançtır ne kadar tatlı eser

İlham, tebrik için tarihi etti nida

Gayret kabul görür yüce Allah katında¹³

Son mısra olan "وَالْأَجْرُ لِلْسَّعَى عِنْدَ اللَّهِ مَعْتَبَرٌ" cümlesindeki harfler 1343/1925 tarihini vermektedir.

Siirt'in meşhur âlimlerinden Molla Halil es-Siirdî'nin torunu Molla Hamit Efendi'nin Abdi Efendi adındaki bir hayırsever tarafından Babu'd-darb Camii revakları inşa edildiği zaman şu tarihi düşmüştür:

مسجدٌ ذو بهجةٍ بالنَّاسِ
جاد بالأموال في تعميره
قد غدا عبدي أفندي ساعيا
ربنا اشكر سعيهم واكتبهم كلهم
قلتُ لَمَّا تَمَّ في تاريخه:
صاح أن أجيئوا من دعاكم للفلاح
حسبةً لله أصحاب السَّماح
فيه و المولى له الأمر أتاح
في دفتر أهل الصَّلاح
"عاملُ الخيرِ يفوز بالرباح"

Bu görkemli mescit şöyle nida eylemekte

Tabi olun sizi felaha davet edene

Allah için niyet edip kerem ehli

Tamirine harcadı nice malları

Abdi Efendi uğraştı didindi

Rabbi de ona çok yardım eyledi

İlahi mükâfat ver gayretine

Yaz onları salihler defterine

Bitince inşası dedim tarihini

Hayır sahibi kat kat alır ecrini¹⁴

¹³ Hamid b. Mustafa, *Divan*, 9b

¹⁴ Hamid b. Mustafa, *Divan*, 19a.

Son mısra olan “عامل الخير يفوز بالرياح” cümlesindeki harfler 1329/1911 tarihini vermektedir.

2.3. Köşk veya Konak Gibi Yapıların İnşası

Şairlerin tarihlerinde yer verdiği bir diğer husus ise inşa edilen köşk ve konaklardır. Herhangi bir konak, ev veya köşkün yapımı tarih düşürme sanatı için şairlere bir fırsat sunmaktadır. Onlar için yazılan şiirlerde her bir pencereden harfler el sallayıp bahçede kol kola gezdiği rakamlarla birlikte tarih nağmesini şakımışlardır.

Nitekim Eski Siirt müftüsü ve aynı zamanda “Siirt Tarihi” adlı eserin yazarı olan Ömer Atalay’ın (öl. 1954) Sabri Efendi isimli bir dostunun yaptırdığı konak sebebiyle sunduğu tebrik şöyledir:

و للمكارم و الإفضال معناها	دارٌ على العزِّ و التوفيق مبناهها
و بالمواهب فيها ساد مولاها	دارٌ تباهي بها العرفان والأدب
ايوان كسرى و في عليها أدناها	فاقت سرادقها في حسن منظرها
على التقى و جزيل الخير منواها	و إنما كعبة الحاجات قد أسست
"فالسعد قد حل مسرورا تولأها"	و كوكب المشتري بشر تاريخها:

Bir hane ki izzet ve tevfik ile binası

Lütuf ve ikram ile akla gelir manası

Sahibi keremle meşhur yüce bir insan

Bu evle iftihar eder edep ve irfan

Otağı daha güzeldir Kisra Sarayı’ndan

Temeli daha ulu ve yücedir damından

Muhtaçların durağı ve hacetler kâbesi

Takva ve hayırla yapılmıştır binası

Müşteri yıldızı muştuladı tarihini

Talih oldu bu konağın bahtiyar sakini¹⁵

Son mısra olan “فالسعد قد حل مسرورا تولأها” cümlesindeki harfler 1367/1947 tarihini vermektedir.

Molla Hamid Efendi’nin Hamza Efendi adlı bir eşrafın yeni yaptığı evi için düştüğü tarih ise şöyledir:

¹⁵ Akay, *Belgelerle Siirt’in Manevi Dinamikleri*, 159.

يا حسن دارٍ قد بناها ذوالكرم
صُنَّها من الحشا يا ربِّ ولا
وانشر على ذِيها و جملةِ أهله
واجعل اقامتهم بما مقرونةً
بارك لهم في كلِّ ما أعطيتهم
قد قلتُ إذ تمَّ البناءُ مؤرخاً:
عالي الجناب حمزةُ الحسنُ الشَّيَم
تجعلها يدخل أكداژ و غمّ
فضلا حجاب الأمن من كلِّ الأزم
بالعزّ والفرح الخلى عن السدم
وامنحهم الشكر على تلك التعم
"يا حبذا الدارُ بما فرح أم"

Alicenap, güzel huylu, mert insanın otağı

Pek şirindir Hacı Hamza Bey'in konağı

Koru Ya Rab belalardan bu evi

Uzak tut görmesin hiç elem ve kederi

Serilsin ehline emanet yaygısı

Sakın çekmesinler meşakkat kaygısı

Huzur meskeni olsun belaya bulanmasın

Cümlesi ailenin mutlulukla yaşasın

Mübarek olsun onlara bahsettiklerin

Lütfet şükrünü, verdiği nimetlerin

Tarihi geldi dile, bitince inşası

Sevinç yumağıdır, pek tatlıdır binası¹⁶

Son mısra olan "يا حبذا الدارُ بما فرح أم" cümlesindeki harfler 1325/1907 tarihini vermektedir.

2.4. Kitap Telifi

Kitabın bittiği tarihi belirtmek amacıyla tarih düşürme ince zevkin ve estetik bir anlayışın ürünüdür. Bu tarz manzumeler adeta ISBN numarası işlevini görmektedir. Yaygın bir gelenek olarak kitapların bitiş veya istinsah bilgileri eserin sonunda kaydedilir. Bazı kitapların yazılış tarihleri ise yazar tarafından ebced hesabına göre tarih düşürülerek belirlenmiştir.¹⁷

Yeni bir eserin telifini haber alan şairler kaleme sarılarak tarih düşürecekleri yıl adedince harf incilerini sayı zincirine dizmişler ve eşsiz gerdanlıklar meydana getirmişlerdir.

¹⁶ Hamid b. Mustafa, *Divan*, 20b.

¹⁷ Oğraş, "Türk Edebiyatında Kitap Yazımına ve Basımına Tarih Düşürme Geleneği", 648-668.

Bazıları da sayılar adedince kandiller yakıp harfleri buhur gibi kullanarak kitabı tütsülemişlerdir.

Halil Hulki Efendi (Aydın), Esirüddin Ebherî'nin (öl. 663/1265) *Îsâgûcî* isimli mantık kitabını nazmettiği "*Siracî fi nazm-i Îsâgûcî*" adlı eserine:

أَرْحَهُ خُلُقِي بِأَجْهِ نُورِي "أضاء به مصباح فنّ المنطق"

Süsleyip kitabını Hulkî, söyledi tarihini

Aydınlattı mantık ilminin kandilini¹⁸

Dizeleriyle tarih düşürmüştür.

Bu beyitte ikinci mısra olan "أضاء به مصباح فنّ المنطق" cümlesindeki harfler 1310/1892 tarihine karşılık gelmektedir.

Yine Halil Hulki Efendi, İbnü'l-Lebban'ın (öl. 402/1011) *Kitâbü'l-Î'câz* adlı kitabını nazmettiği *Muziletu'l-ğavâmid fi fenni'l-ferâid* adlı eserine şu dizelerle tarih düşürmüştür:

أَيَّاهَا عَدًّا "قَسِيمٌ" لَأَيْحَةَ تَارِيحُهَا "هَبِّ لِلْحَقِيرِ الْفَاتِحَةَ"

"Kasîm" olur sayarsan bütün beyitleri

Oku düşküne bir Fatiha'dır tarihi¹⁹

Bu beyitte ikinci mısra olan "هَبِّ لِلْحَقِيرِ الْفَاتِحَةَ" cümlesindeki harfler 1305/1887 tarihini vermektedir. Ayrıca "قَسِيمٌ" kelimesinin harflerinin karşılığı olan 210 sayısı beyitlerin adedini vermektedir.

Bir eser için farklı kişiler tarafından birden fazla tarih düşürülmesi o eserin beğenilmesi ve kabul görmesi gibi sebeplere bağlanabilir. Bu konudaki ilginç örneklerden biri Halil Hulki Efendi'nin, İmam Birgivî ismiyle meşhur olan Muhammed b. Ali Zeynüddîn'in (öl. 981/1573) *Izhâri'l-esrâr*'ını nazmettiği *Muktetafu'l-eshâr fi nazmi izhâri'l-esrâr* adlı eserine yazılan takrizlerde yer almaktadır. Eser ile ilgili yazılmış üç ayrı tarih bu konudaki kombinasyonların ne kadar zengin olduğunu gözler önüne sermektedir. Eserle ilgili Halil Hulki Efendi şöyle bir tarih düşürmüştür:

الْفَيْئَةُ تَمَّ بِهَا الْكَلَامُ أَرْحَتْ "فَالْمِسْكُ لَهَا خَتَامٌ"

Elfiyyede son buldu kelam

Tarih budur "Misk oldu hitam"²⁰

¹⁸ Halil Hulki Aydın, *Siracî fi nazm-i Îsâgûcî*, (İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1310/1892), 16.

¹⁹ Halil Hulki Aydın, *Muziletu'l-ğavâmid fi fenni'l-ferâid*, (İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1311/1893), 15.

²⁰ Halil Hulki Aydın, *Muktetafu'l-eshâr fi nazmi izhâri'l-esrâr*, (İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1311/1893), 61.

Son mısra olan “فالمِسْكُ لها ختام” cümlesindeki harfler 1308/1890 tarihine delalet etmektedir.

Şeyh Mahmud Cemaleddin el-Halidî'nin bu esere yazdığı takriz ise şöyledir:

فَرِنْدُ فِكْرِكَ قَدْ أَوْرَى لَنَا نُورًا	كُنْ يَا خَلِيلُ بِمَا أَبَدَيْتَ مَسْرُورًا
إِظْهَارِ أَسْرَارِ فَنِّ التَّحْوِ مَأْجُورًا	عُقْدًا مِنَ الدَّرِّ مَنْظُومًا نُحُوتَ بِهِ
بِجَمْعِ مَا كَانَ فِي الْأَسْفَارِ مَنثورًا	أَلْفَتَهُ أَلْفَ بَيْتٍ عَدَّةً ضَمَّنْتَ
خَيْرًا وَ دَامَ لَكَ المَعْمُولُ مَشْهُورًا	جُزَيْتَ عَنِ عَمَلٍ أَصْبَحَتْ عَامِلُهُ
"أَقْدَتَ جِدًّا وَ كَانَ السَّعْيُ مَشْكُورًا"	بُشْرَاكَ فَالَسَّعْدُ يُؤْرَخُهُ

Ey Halil Hulki mutlu olup yaşa sevinçle

Aydınlandık fikir çakmağıyla yaktığın ateşle

Bu uğurda nazmettin inci gerdanlık eseri

Nahvin esrarını izhar edip aldın ecrini

Dağılmış bilgileri derledin bin bir gayretle

Bir araya toplayarak anlattın bin beyitle

Bulasın sevabını Hak huzurunda

Eserin meşhur olsun bütün cihanda

Müjdeler olsun, talih dedi tarihini

*Fayda verdin Hak kabul etsin gayretini*²¹

Son mısradaki "أَقْدَتَ جِدًّا وَ كَانَ السَّعْيُ مَشْكُورًا" cümlesini meydana getiren harfler

1308/1890 tarihine işaret etmektedir.

Aynı esere Şeyh Ahmet Hilmi el-Halidî tarafından ise şu şekilde tarih düşülmüştür:

صُنِعَ البَدِيعِ الغَالِ مَفْقُودِ المِثَالِ	اللَّهُ دَرْكَ يَا خَلِيلَ الخَلْقِ فِي
فِي مُدَّةِ شَهْرٍ بِنِظْمِ اللُّؤَالِ	وَلَقَدْ أَصَبْتَ بِمَا أَتَيْتَ فَرِيدَةً
خَيْرَ الجِزَا المَوْلَى بِأَعْدَادِ الرِّمَالِ	فَجَزَاكَ عَمَّنْ قَدْ تَصَدَّى لِحِفْظِهَا
يَجْلَى القُلُوبَ يُبْرَأُ لِحَنِّ المِقَالِ	وَلَقَدْ جَنَيْتَ مِنَ ثَمَارِ العِلْمِ مَا
مَهْمَا يَرَى الأشْكَالَ يَدِينِهِ المِحَالِ	يُوقَى لِسَانَ المِرَا عَنِ عَيْبِ الخِطَا
أَلْفِيَّةً تُعْطَى الجَوَابَ للسُّؤَالِ	وَاللَّهُ مَا شَاهَدْتُ قَطَّ مِثْلَهَا
لَا تُنْكَرُوا الحَقَّ فَهَذَا التَّنْظُمُ غَالِ	يَا أَيُّهَا الوَاشُونَ خَافُوا رَبَّكُمْ
مَنْ لَمْ يَكُنْ يَرْضَى بِإِعْطَاءِ التَّوَالِ	اللَّهُ يُعْطَى الفضلَ مِنْهُ مَنْ يَشَا

²¹ Aydın, *Muktefa*, 4.

أَرْخُتْهُ وَالصَّدْرُ يُهْدِيهِ الدَّعَا: "رَبِّي يَكُنْ زُخْرًا لَهُ يَوْمَ لِنَوَال"

Ey Halil Hulki aferin sana

Eşsiz bir eser koydun meydana

Benzersiz bir mücevher kutusunda

İnciler dizdin bir ay zarfında

Hıfzetmek isteyen bir talebenin namına

Eriştirsin Mevlâ kumlar kadar sevabına

Bilgi meyvelerinden öyle şeyler devşirdin

Kalpeleri cilaladın, sözden pası giderdin

Dilden uzak tutar yanlışı, aybı

Görünce zorluğu gösterir gaybı

And olsun yoktur Elfiyye'nin bir misali

Cevapsız bırakmaz asla hiçbir suali

Allah'tan çekinin ey koğucular

Yok saymayın, bu nazmın çok hakkı var

Mevlâ verir kimine fazileti

Kim reddeder kabul etmez nimeti

Söyledim tarihini dua ederken kalbim

'Bu nazmı nevale eyle hesap günü Rabbim'

Son mısra olan "رَبِّي يَكُنْ زُخْرًا لَهُ يَوْمَ لِنَوَال" cümlesindeki harfler 1308/1890 tarihine karşılık gelmektedir.²²

2.5. Yeni Bir Vazife veya Makama Tayin

Osmanlı bürokratik hayatı içerisindeki devlet adamlarının önemli bir paye ile ödüllendirilmelerine de tarihler düşülmüştür. Bu paye kimi zaman bir kadılık, kimi zaman bir vezirlik, kimi zaman da bir valilik veya sadrazamlık vazifesi olmuştur. Hatta bütün bu payelerin üstünde yer alan hükümdarlık tahtına yeni bir padişahın oturmasına da tarih düşülmüştür.²³

²² Aydın, *Muktefa*, 5.

²³ Çınarcı, "Mecmû'atü't-terâcim Tezkiresinde Bulunan Tarih Manzumeleri", 101.

Harf mühendisi veya kelime mimarı olarak da adlandırabileceğimiz şairler önemli bir makama tayin edilen devlet ricalini karşılamak amacıyla rakamlara süslü elbiseler giydirip onları harflerle birlikte elçi olarak göndermişler ve devletlilere tebrike gitmişlerdir.

Molla Hamid Efendi (öl. 1936) Bitlis'e vali olarak tayin edilen Ahmet Nedim Paşa için biri hicrî, diğeri rumî olmak üzere şu tarihleri düşürmüştür:

بِمَقْدَمِ صَاحِبِ الْهِمَمِ الْعَوْلِي	أَيَا بَدْلِيْسُ حَقِّ لِكِ افْتِخَارِ
دَفَعْتُ السَّوْءَ عَنْكَ بِذِي الْجَلَالِ	غَدَوْتُ فِي الْوَلَايَاتِ عَرُوسَا
بِهِ أَسَّ الْعَدَالَةَ بِاخْتِفَالِ	أَهْلَى أَمْرِهِ يَسَّرُ وَ شَيِّدُ
عَلَيْهِ مِنْ شَأْبِيْبِ النَّوَالِ	وَطَوَّلَ عَمْرَهُ بِالْعَزِّ وَاصْبِ
بِحَيْرِ قُدُومِهِ رَفْعَهُ الْأَهَالِي	أَلَا تَشْرِيْفَهُ بَدْلِيْسِ أَرْخِ

Gelişiyile yüce himmet sahibinin

Ey Bitlis iftihar et hakkındır senin

Gelin misali oturdun, etrafında şehirler

Teslim ettim Allah'a, Irak olsun kötülükler

İlahî! Âsan eyle bütün işlerini

Zatıyla mamur kul adalet temelini

Ömrü şan ve şerefle boylansın

Sağanak gibi nimetler yağsın

Uyan ey tarih, ver Bitlis'e teşrif haberini

'Hayırlı kudümünle refaha erişti ahali'

Bu şiirde son mısra olan "بحير قدومه رفعة أهالي" cümlesindeki harfler hicrî takvime göre 1330/1912 tarihini göstermektedir.

Molla Hamid Efendi aynı şiirin son mısraına yazdığı "بحير قدومه رفعة أهالي" (Hayırlı gelişinle kurtuluşa erdi ahali) cümlesindeki harfler ise rumî 1328/1912 tarihini vermektedir.²⁴

Sonuç

Sayısal şiir/tarih düşürme doğum, ölüm, tayin, bir görevden azledilme, sünnet, evlenme, bazı yapıların inşası, onarımı, savaş ve barış gibi önemli sayılan bir hadisenin

²⁴ Hamid b. Mustafa, *Divan*, 14b.

tarihini tescil etmek amacıyla ebced hesabının kullanıldığı edebî ürünleri kapsayan bir sanattır.

Klasik Osmanlı-Arap edebiyatında bu geleneğe bağlı olarak ortaya konulan sanatsal faaliyet ve edebî ürünlerin ilginç ve dikkat çekici türleri bulunmaktadır. Kitap sayfalarında, dinî yapıların bazı bölümlerinde, saray veya konakların girişlerinde ve mezar taşlarında sıklıkla rastlayabileceğimiz bu eserler sayılar ve harflerin el ele vererek oluşturduğu anlam tablosu özelliğinin yanında derin bir bilgi ve maharet gerektirmekle birlikte tarihî bir belge hüviyetini de taşımaktadır.

Siirtli şairler de bu geleneğe uyarak çeşitli konularla ilgili şiirlere imza atmışlardır. Böylece yaşadığı toplum ve dönemin tarihî olaylarını, imar faaliyetlerini ve birçok konuyu şiirlerine taşımak suretiyle devrine ışık tutan birer tarihî vesika değerindeki eserleri ve önemli bir birikim ve maharet gerektiren edebî şaheserleri miras bırakmışlardır.

Kaynakça

- Akay, Sedat. *Belgelerle Siirt'in Manevi Dinamikleri, Âlimleri ve Eserleri*. Ed. Abdurrezzak Çelik. Siirt: Siirt Birlik Gazetecilik ve Matbaacılık, 2020.
- Aydın, Halil Hulki. *Muktefa'fı'l-ehâr fî nazmi izhâri'l-esrâr*. İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1311/1893.
- Aydın, Halil Hulki. *Muziletu'l-ğavâmiğ fî fenni'l-ferâid*. İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1311/1893.
- Aydın, Halil Hulki. *Siracî fî nazm-i İsâgûcî*. İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1310/1892.
- Bekrî, Şeyh Emîn. *Muâla'ât fî's-şî'ri'l-Memlûkî ve'l-'Osmânî*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1986.
- Çınarcı, Mehmet Nuri. "Mecmû'atü't-terâcim Tezkiresinde Bulunan Tarih Manzumeleri". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 6/11 (Aralık 2020), 81-107.
- Demirayak, Kenan. "Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri ya da Şiirle Tarih Düşürme". *Şarkiyat Mecmuası* 25/2 (2014), 87-124.
- Elaldı, Mehmet. "Bursalı İbrahim Râzî Divanı'nda Tarih Manzumeleri". *İstem* 17/34 (2019), 385-401.
- Hamid b. Mustafa. *Divan*, Hasip Durceylan Kitaplığı, 1a-21b.
- İspirli, Serhan Alkan. "Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Geleneği", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 14 (2000), 79-88.
- Karabey, Turgut. "Tarih Düşürme Geleneği". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/80-82. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Oğraş, Rıza. "Türk Edebiyatında Kitap Yazımına ve Basımına Tarih Düşürme Geleneği". *Turkish Studies* 2/4 Kış (2007), 647-669.
- Oğuz Orhan - Cengiz Emin. "Karaman'da Bulunan Eski Mimari Yapıların Kitabe ve Süslemelerinde Kullanılan Arapça Yazılar Üzerine Bir İnceleme". *Karaman Araştırmaları II*. ed. Hüseyin Muşmal vd., Konya: Palet Yayınları, 2019.
- Saraç, M. A. Y. *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâğat*. İstanbul: Bilimevi, 2. Basım, 2001.
- Yüksek, Süleyman. *Divan*, İdris İğrek Şahsi Kitaplığı, 1a-97a.